

שם האב

בפרשתנו מובאים בפנינו איסורי עריות: איסורי קרובים ואיסורי ניאוף. פרשות אלו, המהדהדות במקומות רבים במקרא, קוראות לנו לעיין בהם ולהרהר במשמעותם. הרהורי כאן נולדו בעקבות מפגשי עם תלמיד חכם היושב בשיקגו שבארצות הברית, פרופ' שניאור זלמן רוקוב (Rockove), רב ואנטרופולוג שהקדיש מחשבה רבה לנושא במחקרים שלדאבוני טרם פורסמו. רבות למדתי ממנו, אך אין הוא אחראי לשגיאותי האפשריות.

פרופ' רוקוב העיר לי על הצורך להבחין בין שני סוגי חברות שונות. הבחנה זו מבוססת על שני מבני משפחה שונים, אותם אכנה בצמד מושגים תלמודיים: 'משפחת אב' ו'משפחת אם', ובשפת האנטרופולוגים המשפחה ה'פטרילינארית' (patrilineal) וה'מטרילינארית' (matrilineal). לכאורה הבחנה זו רלוונטית רק בחקר חברות "פרימיטיביות". זאת טעות. הבעיה שביסודה מלווה אותנו עד עצם היום הזה, והיא אינה מצטמצמת בשאלה איזה שם משפחה אנחנו יורשים. כדי להסביר אותה אשתמש בדוגמה בת זמננו עליה הצביע פרופ' רוקוב. נתאר לעצמנו תלמיד שהתנהגותו בעייתית ובית הספר חייב לבקש שיתוף פעולה ממשפחתו כדי למנוע את הידרדרותו המסוכנת. ההזמנה נשלחת לבית התלמיד, מי יגיע לבית הספר? בעקבות התנסותו האישית רבת השנים בעבודתו באחת גטאות המיעוטים שבארצות הברית, העיד לפני פרופ' רוקוב, "ברוב המקרים, יגיע הדוד, אחיה של האם".

עובדה זו מאירה מה היא 'משפחת אם'. אין אב! את מקומו יתפוס אחד מאחי האם. הקשרים המיניים, מתרחשים בחרות מוחלטת, מחוץ לכל מסגרת מחייבת. הילדים הנולדים נשארים במשפחת האם וגדלים שם. פעמים רבות, רבות מדי, האמהות הן בגיל התיכון, והסתבת מגדלת את נכדיה. מתוך כך, מבנה זה משכפל את עצמו מדור לדור. לעומת חברה זאת, מתייצבת 'משפחת האב'. ההבדל בין המשפחות יוצר הבדל נורמטיבי, חוקי. החברה המבוססת על משפחת האם, מכירה את איסורי הקרובים, ה-incest. משפחת האב מוסיפה על כך את איסור הניאוף, את המצווה לשמור על הנאמנות במשפחה, המגיעה לשיאה בעשרת הדברות. אכן, ייתכן, חד לי פרופ' רוקוב חידה, ובמקומות שונים במקרא, אנו עדים לקיומו, או לשרידיו של משפחת-האם. אלו שרידים? אולי בדמותה של ה'פילגש' המקראית, בצורתה המקורית של מוסד זה. ואולי, דבר זה נראה לי יותר, בעמי הסביבה. חיפוש בנות זוג הולמות עבור הבנים, על ידי האמהות והאבות בספר בראשית, מעיד לא על הסלידה מנשים חוטאות, אלא על סלידה מהנורמות הבסיסיות של חברת 'משפחת-האם': "קָצַתִּי בְּחַיִּי... אִם לָקַח יַעֲקֹב אִשָּׁה מִבָּנוֹת חַת כָּאֵלֶּה... לָמָּה לִּי חַיִּים (בראשית כז, מו). כנגד משפחה זו מעמיד המקרא

אלטרנטיבה: "כְּמַעֲשֵׂה אֶרֶץ מִצְרַיִם אֲשֶׁר יִשְׁבְּתֶם בָּהּ... וְכַמַּעֲשֵׂה אֶרֶץ כְּנָעַן אֲשֶׁר אָנִי מְבִיא אֶתְכֶם שָׁמָּה, לֹא תַעֲשׂוּ" (ויקרא יח, ג).

הסטרוקטורה של המשפחה והמוסר המיני כרוכים זה בזה. אבל יש לכך גם השלכות בתחומים אחרים. ב'משפחת-אם' חסר האב, אב המקבל אחריות על צאצאיו, ואחריות גוררת אחריות. האחריות שהאב לוקח על עצמו תוך חרות, יוצרת באותם צאצאים את תחושת החובה. האחריות לצאצאים לא נולדת בגלל מקרה ביולוגי, כבמקרה הדוד, אלא מתוך רצון ובחירה. מכאן המשמעות המלאה שבפסוק הקלאסי (בראשית ב, כד) "עַל כֵּן יַעֲזֹב אִישׁ אֶת אָבִיו וְאֶת אִמּוֹ וְיִדְבַק בְּאִשְׁתּוֹ". פסוק זה מבטא ללא ספק את ההתגברות על יצר עריות הקרובים, אך גם את הדבקות לבת הזוג. ואגב, את הפסוק הזה, כמו פסוקים רבים אחרים, יש לקרוא גם בלשון המגדר האחר: "על כן תעזוב אשה את אביה ואת אמה ודבקה באישה". משפחת האב נולדת. והפסוק מסיים: "וְהָיוּ לְבָשָׂר אֶחָד", לְבָשָׂר אֶחָד באהבת הגופות, לְבָשָׂר אֶחָד בבת ובבן שיוולדו, ובאחריות להן. "כְּרַחֵם אֲב על בְּנִים" (בתהילים קג, יג) אומר הכתוב, אך בהמשך הוא מוסיף "כִּי הוּא יִדַּע יְצָרְנוּ". רחמי האב נולדים רק בעקבות הניצחון על יצרנו.

ארשה לעצמי להוסיף להיבט האנטרופולוגי, היבט פסיכולוגי, וזאת באמצעות ביטוי משיטתו של הפסיכולוג הנודע ג'ק לאקאן: 'שם האב'. לאקאן מתאר לנו כיצד בשלב מסוים של התפתחות התינוק מתנקשים שני יסודות, התשוקה או האיווי, ו'שם האב'. מ'שם האב' נובע איסור עריות הקרובים, נוסח אחר להתפתחו האדיפלית של פרויד: "יְעֲרֹת אִמְךָ לֹא תִגְלֶה, אִמְךָ הִיא, לֹא תִגְלֶה עֲרֹתָה" (יח, ח). לדעתי קיומן של שתי חברות מלמדת אותנו שאיסורי קרובים בסיסיים יותר. 'שם האב' מוסיפה לאיסור העריות מחויבות נוספת, המחויבות לצאצאים, לנאמנות, לאהבה המכילה בתוכה את התשוקה המינית אך הולכת מעבר לה.

אין ספק בעיני ששנים רבות של עבדות וניצול מיני תרמו להרס המשפחה בגטאות המיעוטים. ההלכה שמרה על הגטאות היהודיים מהרס זה. והנה עתה, אנחנו מתמודדים עם כיוונים מאיימים מקבילים, המתפתחים בחברה המערבית ובחברתנו אנו. כיוונים אלה נולדים דווקא מהשפע, מה-"אין לי כוח" לרסן את היצרים, מהמיניות שהפכה לספורט ולבידור, מהמתירנות שהפכה נורמטיבית. אין ספק ש'משפחת האב' חטאה רבות, בראיית האשה כרכוש, בהפיכת הנישואין לאמצעי פוליטי או כלכלי, בסטנדרד מיני כפול, ברצח על כבוד המשפחה. ולהבדיל, אנו חיים טרגדיות רבות שגרמו לריבוי משפחות חד-הוריות, וזאת בעת שהמשפחה הופכת למצומצמת וגרעינית. ולמרות זאת יש לגאול ולתקן את משפחת-האב, להציל אותה מהתרבות המשתילה בתוכנו אי-נחת ממחויבות האדם למשפחתו. לפנינו פרדוקס מוזר. מצד אחד מפארת החברה את המתירנות, ומצד שני היא מבינה את התוצאות הקשות הנובעות ממנה דרך מערכת המשפט המבקשת מהרפואה את 'שם האב', ומנסה להכריח אותו לקבל על כורחו את 'שם האב', במשמעותו הכספית.

שם האב' של לאקאן הוא מטפורה, לדבריו הוא מקור "הסדר הסמלי". הדוגמה הקלאסית היא כמובן השפה. אנו יכולים "להשתלט" על השפה וליצור תקשורת רק אם אנו נכנעים לה, למילונה ולדקדוקה. דוגמה מתוחכמת יותר מצויה בסדר המתמטי. חברה ללא התחייבות לא תצליח ללמד מתמטיקה. הדוגמה העליונה ביותר היא עצם הנישואין, המוסד השומר על הסדר המוסרי. כשהחברה לא מחנכת לכך, היא פורצת את גדרותיה לפשע, לתאונות הדרכים, לסכינאות בבית הספר ובמועדוני לילה, וכמובן לסמים.

שם האב'? היכן שם האם'? לא מצאתי אותה אצל לאקאן אלא אצל ר' נתן, סופרו ותלמידו של רבי נחמן מברסלב (ליקוטי הלכות, הלכות ברכת השחר, ג). לפי המסורת היהודית כשאנו מתפללים לשלומם של חולה אנו מזכירים אותו בשם אמו ולא בשם אביו. שמעתי הסבר שוודאי יעלה חיוך על שפתותיכם, אני אוהב אותו. בשמים מקוטלגים התיקים הפליליים לפי השם ושם האב. לפיכך, אנו מתפללים לשלום החולה בשם האם. אנא, ריבונו של עולם, רפא אותו, בלי לפתוח את התיק הפלילי. בחברות רבות שם האב' מסמל כוח. לפי ר' נתן הוא מסמל את העלייה הרוחנית, העלולה להיות מסוכנת. שם האם' שומרת על המיסטיקאי: "ועל - כן אנו צריכין להעלים שם האב'... ועל - כן אין מזכירין רק [=אלא] שם האם'... כדי להמשיך עליו חיות... כדי שיחיה ויאריך ימים ושנים עוד בזה העולם כדי לתקן עוד מה שצריך לתקן, אמן ואמן". אם נשנה 'רוח' ל'כוח' נקבל נוסח פופולרי היום.

נדמה לי שלא אטעה אם אומר שהיום תפקידי אב ואם נתחלקו בגברים ובנשים גם יחד, במידות שונות. לדאבון לבנו, במשפחות החד-הוריות, האשה חייבת לקבל עליה את שני התפקידים, גם יחד. ולמרות הכל, עלינו לשמור על שני השמות על הספציפיות שבהם. עלינו לשמור על שם האב' ובשמו חובה לשמירת הסדר, והכוח להגן עליו, 'כוח' שיוכל לעמוד בפני הרשע. ועלינו לשמור על שם האם' החסר לאמהות הצוהלות כשבניהם המתאבדים זורעים מוות, שם האם', האם המבקשת חיים.